

**Rəfanə İsayeva**  
*Azərbaycan Dillər Universiteti*

## **ƏLAVƏ KONSTRUKSİYALARLA CÜMLƏNİN ƏSAS TƏRKİBİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİ**

**Açar sözlər:** *Azərbaycan dilinin semantik sintaksisi, əlavə konstruksiyalar, əlavə konstruksiyaların struktur-semantik xüsusiyyətləri, bədii əsərlərdə əlavə konstruksiyalar*

**Keywords:** *semantic syntax of the Azerbaijani, parenthetical constructions, structural and semantic features of the PC, parenthetical functions in fictions*

**Ключевые слова:** *семантический синтаксис азербайджанского языка, заключенные в скобки конструкции, структурно-семантические особенности ПК, функции в скобках в художественном тексте*

Özünəməxsus ənənəvi xüsusiyyətlərə malik Azərbaycan dilinin normaları semantik əlaqə, cümlənin əsas və əlavə hissələri, həmçinin onların müxtəlif nisbət növləridir. Bu hissələr semantik baxımdan ayrılmayıb, əksinə, eyni qaydada olmasa da biri-biriləri ilə əlaqəli olur və bununla da bütöv bitmiş fikir, cümlə daxilində məna vəhdəti yaradır. Hər hansı fikri dil vasitələri ilə ifadə edərkən müəllif həmin fikri müəyyən hissələrə bölmür: əsas, vacib və əlavə; daha az vacib və yaxud ikinci dərəcəli; məlum və yeni. Bütün bunlar nitqdə də öz əksini tapır, istər sadə və mürəkkəb cümlənin semantik və qrammatik strukturunda, istərsə də mürəkkəb sintaktik quruluşda [14] (mürəkkəb sintaktik vahiddə [15; 17], sıx vəhdətdə [16], bir neçə müstəqil, lakin biri-biri ilə sıx əlaqəli olan cümlələrdən ibarət olan nəzm misralarında [17]).

Əlavə konstruksiyalı cümlələrdə əlaqə materialı, bir qayda olaraq, aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: daha vacib olan cümlənin əsas hissəsində ifadə olunur, bütöv əsas hissə və yaxud komponentlərdən biri ilə əlaqəli olan, müəllif tərəfindən digər müstəviyə qoyulan, xüsusi plan üçün ayrılmış əlavə məlumatlar isə əlavənin üzərinə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə konstruksiyalar tərkibi vəzifə etibarlı ilə, bütöv cümlənin kommunikativ tərkibindəki “xüsusi çəkisi” ilə eyni deyildir; çox vaxt əlavəyə daxil olan məlumatlar, əlavə xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, müəllif üçün olduqca vacib olur, bu səbəbdən də o, bunları bu cür ayırır, aktuallaşdırır və bu yolla oxuyucunun (dinləyicinin) diqqətini çatdırmaq istədiyi məlumatlara cəlb edir; bəzi hallarda isə müəyyən məqsədlərə uyğun bir sıra məlumatlar o qədər də vacib olmur, mülahizənin əsas hissəsinin tərkibi ilə müqayisədə əlavə ikinci dərəcəli məlumatlar sanki əsas məlumatların qarşısını kəsmədən və bunlardan ayrılmadan, sadəcə, sanki yeri gəlmişkən səslənir; digər situasiyalarda bunlar bir növ xidməti mülahizə, qeyd, müəllifin “səsli fikirlər” kimi görünür. Məsələn:

- 1) Əlimizə qab alıb nöyüt dalınca biz gedərdik, amma bir azdan nöyüt də qurtardı nöyüt də kişilər kimi, müharibəyə gədirdi), vaxt keçdi və bizim evimizin lampasına, pilətəsinə hopmuş nöyüt iyi də çəkilib getdi, yox oldu [4, s.139].
- 2) Bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmiginin evinə girəcək (hər-dən arvadlar bir yerə yığışanda Məşədixanım xala deyirdi: “– Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə” [4, s.139].
- 3) Amma o, gözucu mənə baxdı (bəlkə tanıdı məni? Tanıdı ki, Xanım xaladan üzr istəməyə gələndə Xanım xalagilin evini ona mən göstərdim və müharibədən əvvəlki o gözəl gündə Xanım xalanın onu qovmağının şahidi oldum? və salamımı almadı; bundan sonra mən ona yenə də salam vermədim. (Bir dəfə Balakərim qoşa tut ağacının altında, səkidə oturub bir müddət Muxtar-gilin şüşəbəndinə baxdı, sonra dedi: – “Dünyada ki, nə qədər gül var, o güllərin də öz dili var. Kübra onların dilini bilirdi, ancaq Muxtar onlarla danışa bilmir. O güllərin ürəyi sıxılır...” [4, s.142].
- 4) Onu həbs edəndə əsərlərinin hamısı müsadirə olunmuşdu (iyirmi beş il sonra ona əsərlərinə görə dövlət mükafatı verilmişdi).
- 5) Düşünməyin ki, bu gün məktəbdə rəhbər vəzifədəsiniz, nə istəsəniz onu da edə bilərsiniz (bir neçə gün sonra o, işdən çıxdı, bu günə kimi onu görənlər olmayıb).

Cümlənin əsas hissəsinin semantik nisbətləri və əlavə konstruksiyalar olduqca müxtəlifdir, çünki assosiativ əlaqələrin sərhədləri olduqca genişdir, bu əlaqələrin özü isə müxtəlif tərkibli-dir:

1. Cümlənin əsas hissəsinin semantik xəttini inkişaf etdirərək, əlavə konstruksiyalar çox vaxt assosiativ baxımdan əsas məlumatlar ilə əlaqəli olan əlavə, aktualaşdırılan məlumatlar ehtiva edir. Həmin məlumatlar bəzi hallarda məntiqi cəhətdən eyni olub, cümlənin əsas hissəsinin mənasından və yaxud cümlədə işlə-nən hər hansı sözün birindən asılı kimi səslənir; digər hallarda məntiqi cəhətdən eyni tərkibli, cümlənin əsas hissəsindən və yaxud cümlədə istifadə olunan sözlərin hər hansı birindən asılı olmayan müstəqil fikir kimi səslənir. Əlavə konstruksiyaların bu cür bölünməsi elmi mənbələrdə, dissertasiya işlərində, tədqiqatlarda alternativli əlavə konstruksiyalar və alternativsiz əlavə konstruksiyalar terminləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Birinci növə formal göstəriciləri baxımından baza cümlənin üzvləri olan əlavə konstruksiyalar ehtiva edir. Məsələn:

- 1) Birinci kursun tələbələri həmin yerdən keçirdi (*bütün gecəni o sevdiyi qızla binanın arxasında söhbət eləmişdi*), indi isə Həsənin necə məşinə mindiyinə həvəslə baxırdı.
- 2) Şagirdliyi qurtarıb sürücülüyə başlamış Ağarəhimin təzə (*yəni bizim üçün, bizim küçəmiz üçün, bizim dalanımızın ağzı üçün təzə, əslində isə köhnəlib əldən düşmüş bir məşin*) “polutorka”-sı bir müddət tək-tənha bizim dalanın qabağında dayandı [4, s.152].

İkinci növə – cümlə hissəsi kimi rəsmiləşdirilməyən və müəyyən azad sintaktik törəmə olan əlavə konstruksiyalar aid edilir. Məsələn:

- 1) İdarənin işçiləri o qədər inanmışdılar ki, tərəddüd etmədən, işin mahiyyətini bilmədən (*heç vaxt da bilməyəcəkdilər*) təklifə əl qaldırırdılar, namizədi dəstəkləyirdilər.
- 2) Ağarəhim də müharibəyə getdi (*təxminən mənim atamla eyni vaxtda, qırx üçün axırlarında*) və bizim həyatımızda cəmi üç nəfər qaldı: Xanım xala, anam və bir də ki, mən (*bir də, bizdən başqa, Cəbrayılın o göyərçinləri*) [4, s.152].

Əlavə konstruksiyalar və cümlənin əsas tərkibinin müstəqilliyindən bəhs edərək biz, ən əvvəl bu cür cümlələrin fəqləndirilməsini və əlavə konstruksiyalar ilə cümlənin əsas tərkibi arasındakı sitaktik əlaqənin zəifləməsini nəzərdə tuturuq, çünki, normal nitqdə məntiq-fikir və ya analogi vəhdətdən məhrum olan cümlələrə rast gəlinmir (bədi-stilistika və digər məqsədlər ilə (rişxənd, parodiya və s.) bu cür cümlələrin bilərəkdən, məqsədli yaradıldığı hallar istisna olmaqla).

Bədii ədəbiyyatda müstəqil əlavə konstruksiyalar adlanan kateqoriya olduqca ifadəli, lakin nisbətən aşağı tezliklə təqdim olunub, çünki müəllifsayağı təhkiyə tərzii yazıçının daimi və aktiv iştirakını təxmin edir.

2. Cümlənin əsas və əlavə hissələri bir çox hallarda müəyyən semantik nisbətdə olur: əlavələr, bir qayda olaraq, müxtəlif emosional-ifadə çalarlarını əldə edən əsas, şərt və səbəbə işarə edərək, cümlənin bütöv əsas hissəsinin məzmununu və yaxud komponentlərindən biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif mənalarını əks etdirir (söz birləşməsi, ayrı söz şəklində). Məsələn:

Səhərdən axşamacan futbol oynadığım, ənzəli oynadığım (*Keçi girdi bostana!.. Daş atdım qıçı sındı !.. Apardılar həkimə! Apardılar həkimə! Həkim verdi vəkilə!.. Vəkil dedi: nə işimə!..*”), çilədi çilədiyim, atılıb-düşdüyüm bu dalanı əslində heç tanımamışam [4, s.78].

3. Əlavə konstruksiyalar funksional baxımdan xüsusiləşmiş təyinlər ilə yaxınlaşır, lakin üst-üstə düşmür, cümlədə isim, cümlənin əsas tərkibinin substantivləşdirilmiş sözü və ya şəxs əvəzliyi ilə atributiv-predikativ münasibətlərdə ola bilər. Bu zaman xüsusiləşmənin əsas faktorlarından biri kimi –nitqin kommunikativ məqsədyönlülüyü və məzmunu ilə birgə bölünməsini, ekspressivliyini, cümlənin bəzi hissələrinin qərəzli aktuallaşmasını müəyyən edən müxtəlif məntiqi və emosional müəllif mövqeyini qeyd etmək olar. Bu cür əlavələrin (tək söz, söz birləşməsi, cümlə və s.) strukturu müxtəlifdir. Bu cür əlavələrin ifadə etdiyi mənaların dairəsi məhdud deyildir; bunların bəziləri bu tip semantik-kommunikativ şəraitdə olduqca vacib əlavələr kimi müəllif tərəfindən məqsədli aktuallaşdırılır, digərləri daha az əhəmiyyətə malik olur, yerdə qalanları isə – ötəri, yeri gəlmişkən edilən, yaxud, ikinci dərəcəli qeydlərə uyğun xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məsələn:

- 1) Tez-tez xarici səfərlərdə olan işçilər 1941-ci ildə həbs olundular (*həbsə elə bu ezamiyyətlər səbəb olmuşdu*).
- 2) Özü yox idi; dörd, ya beş nəfər nəzarətçi yanvarda onlara nə qədər mal verilməsi ilə bağlı mərc edirdi (*bu ətrafda ərzaqla bağlı məsələ çətin idi, nəzarətçilərin isə aylıq norması bitsə də, hərdən ucuz qiymətə bəzi məhsullar satılırdı*).
- 3) Bu, yazıçının əsərinin ilk nüsxəsi idi (*müəllif digərlərinə qoşulmurdu, məsələyə obyektiv yanaşmaqda israrlı idi*).

4) Əlavə konstruksiyalar çox vaxt müxtəlif qiymətləndirici, cümlənin bütöv əsas tərkibi və yaxud komponentlərindən biri ilə əlaqədar olar emosional baxımdan adi bəzənilməmiş mənaları özündə tamamlayır. Məsələn:

Bədbəxtlik gəlib beş qızı olan papaqçı Əbülfət əmiginin evinə girəcək (*hər-dən arvadlar bir yerə yığışanda Məşədixanım xala deyirdi: “– Qızı olmağın da bu xoşbəxtliyi var!.. Ode, Fatma, beş uşağı var, beşi də qız, heç biri də getməyəcək müharibəyə”*) [4, s.139].

5) Cümlənin əsas və əlavə hissələrinin semantik cəhətdən birləşməsi həmçinin bu birləşmələrin mənasındakı ümumi anlayışın mövcudluğu ilə də yarana bilər. Bu anlayışı ifadə edən və yaxud bu anlayışa işarə edən sözlər, söz birləşmələri adətən əlaqəli qaydada yerləşir və öz aralarında müxtəlif əlaqədə olur. Məsələn:

İldə bir-iki dəfə atamla səfərə çıxırdım (*o səfərlər nisbətən yaxın səfərlər olurdu: Mahaçqalaya, yaxud Minvoda, lap uzağı Rostova gedib qayıdırdıq*) və bir dəfə sübh tezdən Bakıya qayıtdıq [4, s.101].

a) Əlavə sözlər, əlavə konstruksiyalar söz birləşmələri əvəzliyə və yaxud əvəzlik xüsusiyyətli digər vahidlərə təsir edərək onları konkretləşdirir və müəyyən leksiki məna ilə təmin edir. Bu zaman vasitəsiz nitqli cümlələrdə əsas və əlavə hissələrin bir növ müəllifliyi müşahidə olunur: əvəzlik vahidlərini ehtiva edən əsas hissə, bir qayda olaraq, danışanın söylədiyi şifahi və yaxud yazılı nitqini tərtib edir, əlavə isə əsərin müəllifin adından təqdim edilir.

b) Əlavə konstruksiyalar cümlənin əsas hissəsində olan sözün və yaxud mürəkkəb adın mənasını açıqlayır.

c) Cümlənin əsas və əlavə hissələrinin əlaqəli komponentləri anlayışın xüsusi və yaxud jarqon işarəsini və ədəbi ekvivalentini və ya mənasının təsviri izahını təmsil edir.

d) Cümlənin əsas və əlavə hissələrindəki sözlər və yaxud söz birləşmələri eyni şəxsi, əşyani bildirərək, diqqəti cümlənin müxtəlif tərəflərinə, xüsusiyyətlərinə, hallarına və s. yönəldir.

Əlavə söz kimi, əlavə cümlələr də bədii əsərlərin dilində olduğu kimi, qeyri-bədii əsərlərin dilində də işləyə bilər. Elmi əsərlərin dilində kifayət qədər belə faktlar müşahidə olunur. Lakin aydın məsələdir ki, bunlar bədii ədəbiyyat faktları ola bilməz, bu səbəbdən də ədəbiyyatşünaslıqda tədqiqat obyektini olaraq araşdırılmaya cəlb oluna bilməz. Bunlar elmi üslubun özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi dərk edilir. Bir məsələ də məlumdur ki, janrından asılı olmayaraq bədii əsərlərin dilində işlənən əlavə söz və əlavə cümlələr ədəbi-bədii dilə məxsus dil faktlarıdır. Buradan da belə qənaət əldə olunur ki, əlavə sözlər də, əlavə cümlələr də həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də dilçiliyin obyektini hesab olunmalıdır.

### Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis), Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s..
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı–2016, 359 s.
3. Axundov M.F. Komediya Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1962, 170 s.

4. Əfəndiyev E.İ Seçilmiş əsərləri II cildə II c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 421 s.
5. Əfəndiyev İ.M Seçilmiş əsərləri III cildə II c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 333 s.
6. Əfəndiyev İ.M Seçilmiş əsərləri III cildə III c. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 445 s.
7. İbrahimov M.Ə. Seçilmiş əsərləri II cildə II c., Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 519 b. s.
8. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 284 s.
9. Paşayev C.Ə. Seçilmiş əsərləri IV cildə II c., Bakı: Gənclik nəşriyyatı 1967, 498 s.
10. Seyidov Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr, Bakı, 2000, 168 s.
11. Seyidov Y.M. Əsərləri XV cildə I c. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
12. Seyidov Y.M. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər. Xitab və ara sözlər. ADU nəşri B., 1958, s.74.
13. Аникин А.И. Грамматические средства связи вставных конструкций с основной частью предложения // Учен. зап. Моск. гос. пед. ин-та. - М., 1970а. - Т.332. - С.370-401.
14. Лапотько А.Г. Сложные синтаксические построения с нарушением грамматической цельнооформленности, принципы их организации и возможности
15. Поспелов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры // Докл. и сообщ. Ин-та рус. яз. АН СССР. - 1948. - Вып.2. - С. 49-58.
16. Реферовская Е.А. Сверхфразовое единство // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л., 1971.- С 95-103.
17. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика: (сложное синтаксическое целое). - М.: Высш. шк., 1973. - 214 с. 17

### **Summary**

#### **Lexical Semantic Relation between Parenthetical Construction and the Main Clause of a Sentence**

The article is devoted to the study of structural models and semantic content of parenthetical structures presented in the texts of modern Azerbaijan fiction. The relevance of the study is due to its focus on studying parenthetical corpus of the modern Azerbaijani language in the framework of general scientific problem "a man in a language". The attraction of new language material presented by contexts and the use of component, distributional, transformational, contextual analysis methods and method of quantitative calculations have allowed deepening the existing knowledge about the structure and semantics of parenthetical constructions in Azerbaijani language. In particular, it was found that the most typical structural models of parenthetical constructions in modern English prose are word forms, phrases, and simple sentences. The most characteristic of the semantic content of the considered constructions is refinement / detailing (of a character's image, its state or a situation), the expression of the author's position, as well as the introduction of additional rema. The functions of concretization and explanatory comment can be recognized as the most frequent functions of parenthetical constructions.

**Резюме**  
**Лексико-семантическая связь вставных конструкций с главным предложением**

Статья посвящена исследованию структурных моделей и смыслового содержания скобочных структур, представленных в текстах современной азербайджанской художественной литературы. Актуальность исследования обусловлена его ориентацией на изучение сводного корпуса современного азербайджанского языка в рамках общенаучной проблемы «человек на языке». Привлечение нового языкового материала, представленного в контекстах, и использование компонентного, дистрибутивного, трансформационного, контекстного анализа и методов количественных вычислений позволили углубить имеющиеся знания о структуре и семантике скобочных конструкций в языке. В частности, было обнаружено, что наиболее типичными структурными моделями скобочных конструкций в современной азербайджанской прозе являются словоформы, фразы и простые предложения. Наиболее характерным для семантического содержания рассматриваемых конструкций является уточнение / детализация (образа персонажа, его состояния или ситуации), выражение позиции автора, а также введение дополнительного остатка. Функции конкретизации и пояснительного комментария можно признать наиболее частыми функциями скобок.

*Rəyçi: dos.S.Mirzəyeva*